ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (III)*
CALENDARUL CALLATIAN

de ALEXANDRU AVRAM

Testimonia

1. O. Bounegru, Istros, 2–3, 1981–1983, p. 161–164 (foto şi desen fig. 1).

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru un locuitor din Chersones (sec. III î.e.n.). R. 1–2:

[Ἐπὶ βασιλέος_ _ _ _ _ _ _ _]ιθεο
[. . . . . μηνὸς Μαχαν]έος δεκάται κτλ.

2. Gr. Tocilescu, AEM, 11, 1887, p. 33, nr. 32 (IGRRP I, 656).

Cf. L. Robert, Istros, 2, 1935–1936, p. 1–5 = Hellenica, 2, 1946, p. 51–53; Emilia Doruţiu Boilă, Dacia N. S., 15, 1971, p. 328–331 (foto fig. 3); S. Lambrino, *Hommages à Albert Grenier,* Bruxelles, 1962 (Coll. Latomus, LVIII), p. 928–939; Al. Suceveanu, Pontica, 10, 1977, p. 112 = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1977, 2, p. 84; Al. Avram, Dacia N. S., 35, 1991, p. 117.

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru un ofiţer roman (cumpăna dintre ere, probabil 3–2 î.e.n.). R. 2–4:

[Ἐπὶ βασιλέος Ἀ]πόλλωνος Ἀγυέος το[ῦ]
[μετὰ τὸν δεῖνα μηνὸς] Πεταγειτνίου νουμη –
[νίαι κτλ.

3. Gr. Tocilescu, AEM, 14, 1891, p. 35, nr. 88; L. Robert, RevPhil, 13, 1939, p. 152–153 = *Opera minora selecta,* II, Amsterdam, 1969, p. 1305–1306; Al. Avram, Καλλατιανά (I), nr. 3 (ediţie îmbunătăţită).

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru un străin (sec. II î.e.n.). R. 3–5:

[τ]οὺς δὲ πρ[οβούλους τοὺς προ] –
[β]ουλεύοντ[ας τὸν μῆνα τὸν]
[Δι]ονύ[σ]ιον ἀ[ποδεῖξαι κτλ.]

4. Gr. Tocilescu, AEM, 11, 1887, p. 35–36, nr. 38 (doar fr. *b*); idem, AEM, 17, 1894, p. 101–102, nr. 43 (fr. *a,* cu reluarea fr. *b,* „anscheinend zur selben Tafel gehörend wie *a*"; comentariu semnat D. R.); I. de Prott, în *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae,* I. *Fasti sacri,* 1896, nr. 22; F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques,* Paris, 1969, nr. 90 (cu o propunere de reunire a celor două fragmente; Al. Avram, BCH, 119, 1995, p. 235–252, cu o nouă propunere de reunire a celor două fragmente (foto).

Cf. SEG, XXV, 744; N. D. Robertson, GRBS, 29, 1988, 3, p. 211–212 (SEG, XXXVIII, 742).

Regulament sacru (sec. II î.e.n.). R. 1–2 şi 11–12 (după propria propunere de poziţionare a celor două fragmente):

* Cf. Καλλατιανά (I), SCIVA, 45, 1994, 4, p. 303–325; (II), SCIVA, 46, 1995, 1, p. 17–34.

SCIVA, tomul 46, nr. 2, Bucureşti, aprilie-iunie 1995, p. 105–117.

https://biblioteca-digitala.ro

Ἐ[κ] τοῦ συμμερισμοῦ τ[_ _ _ _ _ _ _ _ _]
Διονυσίου δυωδεκάτ[αι Διονύσωι αἶγα κτλ.]

[*mensis dies* Διονύσωι τ]ράγον πρ[ατή] –
[νιον κτλ.

5. O. Tafrali, RA, 5e sér., 21, 1925, p. 258–264, nr. 1 (foto) = Arta şi arheologia, 1, 1927, 1, p. 29–33, nr. 1 (foto); T. Sauciuc Săveanu, Dacia, 1, 1924 (1927), p. 126–139, nr. 1 (desen fig. 38), şi p. 317–323.

Cf. B. Haussoullier, RA, 5e sér., 22, 1925, p. 62–64; Ad. Wilhelm, Anzeiger Wien, 1928, p. 129–145 = *Akademieschriften zur griechischen Inschriftenkunde,* II, Leipzig, 1974, p. 217–233; T. Sauciuc Săveanu, Dacia N. S., 8, 1964, p. 331–334 (foto).

Decret al thiasului dionysiac cu privire la o subscripţie (sfârşitul sec. III î.e.n.). R. 1–2:

Ἀγαθᾶι τύχαι · ἐπὶ βασιλ[έο]ς Σίμου το[ῦ]
Ἀσκλαπιάδα μηνὸς Διον[υσί]ου κτλ.

6. O. Tafrali, RA, 5e sér., 21, 1925, p. 264–271, nr. 2 (foto) = Arta şi arheologia, 1, 1927, 1, p. 33–37, nr. 2 (foto); T. Sauciuc Săveanu, Dacia, 1, 1924 (1927), p. 139–144, nr. 2 (foto fig. 39), şi p. 323–324.

Cf. B. Haussoullier, RA, 5e sér., 22, 1925, p. 62–65; Ad. Wilhelm, Hermes, 63, 1928, 2, p. 225–231; 3, p. 364–366.

Decret al thiasului dionysiac pentru Ariston al lui Ariston şi fiul său (12–19 e.n.). R. 1–2:

Ἐπὶ βασιλέος Κότυος τοῦ Ῥοιμητάλκα
μηνὸς Διονυσίου ἐν τριετηρίδι

R. 37–40:

ἐνγράψαι δὲ
τοὺς θιασείτας τὸ ψάφιζμα τοῦτο εἰς
τελαμῶνα λευκοῦ λίθου ἕως μηνὸς
Λυκήου τῶν ξενικῶν Διονυσίων κτλ.

7. D. M. Pippidi, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 469–473 (foto fig. 1) = *Contribuţii la istoria veche a României* [2], Bucureşti, 1967, p. 260–266, nr. 1 (foto fig. 10) = *Scythica Minora,* Bucureşti, 1975, p. 123–126, nr. 2 (foto fig. X/1).

Cf. SEG, XXIV, 1021; Bull. ép., 1964, 289.

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru un locuitor din Tyras. R. 1:

[Ἐπὶ βασιλέος . . . . . .]ος μηνὸς Εὐκλείου κτλ.

8. V. Pârvan, AA, 1915, col. 249–251, nr. 4 (foto fig. 10); A. Salač, Listy Filologické, 49, 1922, p. 96 sqq., 193 sqq. (non uidi); G. I. Kacarov, BIAB, 1, 1921–1922, 2, p. 229–230 (foto).

Cf. SEG, II, 478; IG, XII, Suppl., p. 69, r. 82–89 (Hiller von Gaertringen); Bull. ép., 1955, 161.

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru doi fraţi din Mytilene (sec. III î.e.n.). R. 1–3:

https://biblioteca-digitala.ro

Ἐπι βασιλέος Εὐβουλίδα μη–
νὸς Ἀρτεμιτίου τετράδι ἐπ[ὶ]
δέκα κτλ.

9. T. Sauciuc Săveanu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 242–243, nr. 1 (foto fig. 26); idem, *L'Archéologie en Roumanie,* Bucureşti, 1938, pl. XLII, fig. 79 (foto); S. Lambrino, Epigraphica, 7, 1945, p. 22–26 (foto).

Cf. Bull. ép., 1948, 165; 1964, 287; Al. Avram, Καλλατιανά (I), nr. 1; idem, Il Mar Nero, 1, 1994, p. 167–169.

Decret (*stoichedon*) al Sfatului şi al Adunării pentru doi fraţi străini (cca 311–310 î.e.n., după Avram). R. 18–21:

τοὺς]
[δὲ πρ]οβούλο[υς τοὺς τὸ] –
[ν Ἀπελ]λαῖον [μῆνα προβ] –
[ουλεύο]ντα[ς . . . . . .]

10. T. Sauciuc, în *Omagiu lui Ion Nistor,* Cernăuţi, 1937, p. 691–696 (foto); idem, *L'Archéologie en Roumanie,* Bucureşti, 1938, pl. XXXVIII, fig. 72 (foto); Al. Avram, Καλλατιανά (II), nr. 2.

Decret al colegiului de introducători în justiţie în afaceri maritime (sec. I î.e.n.). Text complet:

Ἐπὶ βασιλέος Ἀγαθοῦ Δαίμο –
νος μηνὸς Μαλοφορίου οἱ <ε>ἰσα –
γωγεῖς οἱ περὶ Ἡρακλέοντα Ἀν –
δροσθένεος ἀντενέγραψαν
τοὺς εἰσαγωγεῖς τοὺς ἐπὶ βασι –
λέος Ἡραίωνος τοῦ Ἰκεσίου

11. Al. Avram, Καλλατιανά (I), nr. 2.

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru un străin (sec. III î.e.n.). R. 7–9:

[τοὺς δε προβού]λους τοὺς τὸν Ἀ –
[. . . . . μῆνα] προβουλεύοντας
[ἀποδεῖξαι κτλ.

Luna al cărei nume a dispărut în lacună este *Apellaios, Artemitios* sau *Agrianios.*

12. E. Szanto, AEM, 10, 1886, p. 199–201; E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien,* Viena, 1906, nr. 94 (SGDI 3089).

Cf. Ad. Wilhelm, *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde,* Viena, 1909, p. 200, nr. 172; W. Crönert, JÖAI, 11, 1908, Beibl., col. 105–108; L. Robert, RevPhil, 13, 1939, p. 152 = *Opera minora selecta,* II, p. 1305; Bull. ép., 1964, 287 (SEG, XXIV, 1024).

Decret al Sfatului şi al Adunării pentru poporul apolloniat (cca 100 î.e.n.). R. 35–37:

τοὺς δε προβούλους [τοὺς προ] –
[β]ουλεύοντας τὸν μῆνα τὸν [. . . . . .]

https://biblioteca-digitala.ro

[ἀπ]οδεῖξαι κτλ.
În lacună: numele lunii.

13. D. M. Pippidi, StCl, 8, 1966, p. 87–96 (foto) = *Studii de istorie a religiilor antice,* Bucureşti, 1969, p. 94–106 (foto pl. IX/2 şi desen pl. X) = *Scythica Minora,* p. 149–158 (foto pl. XI/1 şi desen pl. XI/2) (SEG, XXIV, 1026; XXV, 745).

Cf. Bull. ép., 1967, 383; Alexandra Ştefan, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques „Eirene",* Bucureşti-Amsterdam, 1975, p. 621–631; eadem, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 165; D. M. Pippidi, *Parerga. Écrits de Philologie, d'Épigraphie et d'Histoire ancienne,* Bucureşti-Paris, 1984, p. 201–202.

Decret al thiasului dionysiac pentru autorul unei extinderi a sanctuarului zeului (epoca lui Tiberiu; după Alexandra Ştefan, epoca lui Octavian, înainte de a primi titlul de Augustus). R. 1–3:

[Ἀγα]θᾶι τύχαι · ἐπὶ βασ[ιλέος Τιβερί] –
[ου] Καίσαρος μηνὸς [. . . . . .] –
[ου] ἑβδόμᾳ ἐπ' εἰκάδι κτλ.
R. 1–2: [Τιβερίου] Pippidi, [αὐτοκράτορος] Ştefan.
R. 2–3: [Μαλοφορίου] Pippidi, *e. g.*

14. T. Sauciuc Săveanu, Dacia, 9–10, 1941–1944, p. 296–297, nr. 1 (foto); Al. Avram, F. Lefèvre, REG, 108, 1995, p. 15–16.

Inscripţie oraculară (sec. II î.e.n.). Text întreg (după restituirea ultimilor doi editori):

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
[– – – – – – – – – – – – – – – – – – ἀπο] –
δέξονται ΒΡΙΘΟ [– – – – – – – – – – – – –]
Καλλατιαν[ούς θύειν καὶ καλλιερεῖν κα] –
τ' ἐνιαυτόν ΜΑ[– – – – – – – ἐν τῶι *mensis*]
μηνὶ ὁ θεὸς ἔχ[ρησε λώϊογ καὶ ἄμεινον εἶμεν]
[. .] ΠΡΩΤΟΝΙ

Comentariu [1]

Din grupajul de mai sus rezultă că la Callatis lunile sunt menţionate de obicei în decrete în preambul, pentru datarea propunerii (nr. 1, 2, 5–8, 13), sau în dispozitiv, în legătură cu obligaţiile proboulilor din luna respectivă în publicarea documentului (nr. 3, 9, 11, 12) [2]. Într-un caz o lună este menţionată

[1] În general despre calendarele coloniilor megariene, uneori cu privire specială asupra calendarului callatian, vezi: K. Hanell, *Megarische Studien,* Lund, 1934, p. 190–204; A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology, Calendars and Years in Classical Antiquity,* München, 1972, p. 87–89; J. şi L. Robert, Bull. ép., 1973, 77; D. M. Pippidi, *Scythica Minora,* Bucureşti, 1975, p. 124 şi 126; Louisa D. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque,* Atena, 1989, p. 120–122.

[2] Despre probouli în inscripţiile callatiene vezi Καλλατιανά (I), p. 312–314.

https://biblioteca-digitala.ro

într-un regulament sacru (nr. 4); la rândul ei, o inscripţie oraculară recomandă un sacrificiu (?) într-o anumită lună al cărei nume a dispărut în lacună (nr. 14). Schimbarea componenţei colegiului de *eisagogeis* în luna *Malophorios* este bine documentată de inscripţia de sub nr. 10.

Pe baza acestui dosar suntem deja în măsură să recunoaştem următoarele luni în calendarul callatian: *Machaneus* (nr. 1)[3]; *Petageitnios* (nr. 2); *Dionysios* (nr. 3–6); *Eukleios* (nr. 7); *Lykeios* (nr. 6, r. 40); *Artemitios* (nr. 8); *Apellaios* (nr. 9)[4]; *Malophorios* (nr. 10).

Mai mult decât atât, pe baza explicaţiei pe care am oferit-o recent cu privire la incripţia de sub nr. 10 – schimbarea componenţei colegiului de *eisagogeis* (magistraţi anuali) odată cu schimbarea basileului în luna *Malophorios* – documentul ne arată limpede că aceasta era *ultima lună a anului*[5]. O altă indicaţie privind succesiunea lunilor este furnizată de decretul nr. 6, promulgat în luna *Dionysios*, în care se arată că stela urma a fi preparată spre expunere înainte de luna *Lykeios*[6], cu alte cuvinte, aceasta din urmă se situa în calendar cândva după Dionysios.

Pentru reconstituirea cvasicompletă a calendarului callatian dispunem însă şi de documente externe:

a) o colecţie de calendare compilată în sec. VIII e.n. cunoscută sub numele de *Liber Glossarum*, care furnizează calendarul complet al unei ctitorii megariene, Bizanţul, cu echivalenţele respective în calendarul iulian[7];

[3] Numele lunii este judicios restituit de O. Bounegru. Comentând inscripţia Syll³., 1011 = SGDI, 3052 a = *I. Kalchedon*, 10, R. Merkelbach remarcă (p. 19, n. 1): „Die korrekte Form des Monatsnamens ist auch in Byzanz Machaneios (nicht Machaneus [...]). Der Monatsname hängt zusammen mit Zeus Machaneus". La Thera însă în inscripţia IG, IX, 1, 694 = B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, Leipzig, 1914, nr. 1, r. 48, apare formă de genitiv μηνὸς Μαχανέος, de unde nom. Μαχανεύς, identic cu epicleza lui Zeus. Cum toate lunile atestate în calendarele de la Bizanţ şi din alte cetăţi megariene (vezi mai jos) poartă nume de declinarea a doua şi cum în inscripţia callatiană de sub nr.1 piatra indică limpede după spărtură -εος în locul unde trebuie căutată luna, este cert că trebuie avută în vedere singura lună care admite uneori şi o formă de declinarea a treia, deci Μαχανεύς.

[4] Restituirea numelui lunii se datorează lui J. şi L. Robert, Bull. ép., 1964, 287; cf. şi Bull. ép., 1973, 77.

[5] Καλλατιανά (II), p. 17–34. Comentând calendarul bizantin transmis de *Liber Glossarum* (vezi mai jos), K. Hanell, *op. cit.*, p. 190, scria: „Mit welchem Monat das Jahr anfing, wissen wir nicht, wenn aber versuchsweise die Herbstnachtgleiche als Neujahr angesetzt wird, bekommen wir folgende Monatsreihe: *Heraios, Hermaios, Machaneios, Petageitnios, Dionysios, Eukleios, Artemisios, Lykeios, Bosporios, Latoios, Agrianios, Malophorios*". De asemenea, conform calendarului bithynian, alcătuit pe baza arhetipului heracleot, anul începe la echinocţiul de toamnă, iar ultima lună este *Demetrios*, care corespunde lunii megariene *Malophorios* (*ibidem*, p. 192). Interpretarea pe care am dat-o inscripţiei callatiene nr. 10 confirmă decisiv această structură a anului megarian, anticipată de Hanell.

[6] Varianta grafică Λύκηος= Λύκειος nu pune nici un fel de probleme. În luna Lykeios se celebrau – aflăm din inscripţie – Διονύσια τὰ ξενικά, pentru care vezi D. M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 138–141.

[7] Despre această compilaţie medievală timpurie studiul cel mai detaliat (care nu mi-a fost accesibil) este datorat lui K. Hanell, *Das Menologium des Liber glossarum*, Kung. Human. Vetenskapssamfundet i Lund Arsberättelse, 1932. Concluziile autorului referitoare la calendarul megarian îmi sunt însă cunoscute din lucrarea aceluiaşi savant citată în n. 1. Vezi şi J. F. Mountford, JHS, 43, 1923, p. 102–116. Fiabilitatea relativă a acestui izvor în secţiunea sa bizantină este confirmată de apariţia câtorva luni în cauză în inscripţii de la Bizanţ (*Bosporios, Malophorios, Latoios*); cf. Bull. ép., 1973, 77.

https://biblioteca-digitala.ro

b) o serie de atestări epigrafice de luni în alte ctitorii megariene, precum Calchedon şi Chersones.

Astfel, la Chersones – analogia cea mai apropiată, întrucât avem a face aici, ca şi la Callatis, cu o ctitorie megariană prin intermediul Heracleei Pontice – cunoaştem următoarele luni; *Dionysios, Eukleios, Lykeios, Herakleios, Latoios* [8]. Dintre acestea, primele trei sunt comune cu luni atestate şi la Callatis.

La Calchedon cunoaştem lunile *Machaneus (Machaneios)* – *Petageitnios* – *Dionysios* (în această ordine relativă) [9], apoi *Potamios* [10] şi, în sfârşit, *Apellaios*, aceasta din urmă situată oricum după *Machaneios* [11]. Dintre acestea, doar luna *Potamios* nu este atestată la Bizanţ.

Din nefericire, nu cunoaştem nici o lună din calendarul Heracleei Pontice; cât despre Megara – metropola – sursele antice nu au furnizat decât o ştire referitoare la luna *Panamos* [12]. Dacă reconstituirea calendarului megarian va reprezenta punctul final al investigaţiei pe care o propun, calendarul heracleot poate fi uşor aproximat, pe de o parte prin raportarea la documentaţia provenită din coloniile heracleote Callatis şi Chersones, pe de altă parte prin existenţa tradiţiei transmise de *Liber Glossarum* cu privire la calendarul bithynian, ale cărui asemănări cu calendarul bizantin au fost semnalate de exegeţi [13]. Comparaţia între calendarul bithynian (rezultantă a arhetipului heracleot) şi calendarul bizantin ne va ajuta la reconstituire în măsura în care pornim de la premisa – care nu mai trebuie demonstrată – că o colonie preia calendarul de la metropola sa şi că eventualele neconcordanţe se explică fie printr-o modificare a calendarului în metropolă *după* fondarea coloniei, fie printr-o modificare ulterioară a calendarului în acea colonie.

Schema colonizării megariene (cuprinzând cetăţile care furnizează informaţie calendaristică) poate fi reprezentată în felul următor:

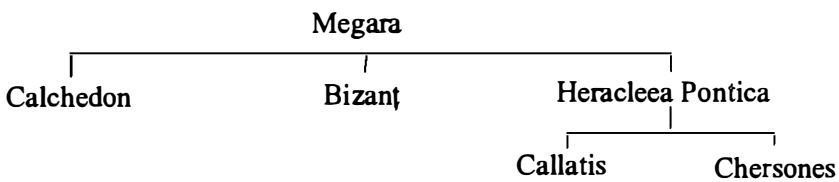

[8] *Dionysios:* IOSPE, I², 352, r. 56; 357, r. 24–25; *Eukleios:* IOSPE, I², 361; *Lykeios:* IOSPE, I², 358; *Herakleios:* IOSPE, I², 359, r. 19; 402, r. 7; E. I. Solomonik, *Novye epigrafičeskie pamjatniki Xersonesa,* Kiev, 1964, p. 16–19, nr. 2 (Ἡρα[κλείου], de completat, eventual, şi Ἡρα[ίου]; cf. p. 18, n. 48); *Latoios:* E. G. Surov, VDI, 1960, 3, p. 154–158 (cf. Bull. ép., 1964, 312).

[9] Syll³., 1009 = SGDI, 3052 = *I. Kalchedon,* 12, r. 17–21 şi 27. Luna *Dionysios* mai apare la Calchedon în inscripţia CIG, 3794 = SGDI, 3054 = *I. Kalchedon,* 7, r. 7. Pentru această ordine vezi A. E. Samuel, *op. cit.,* p. 131. Contra (*Petageitnios-Dionysios-Machaneios*): R. Merkelbach, *I. Kalchedon,* sub nr. 12. Totul depinde de data la care începea anul calchedonian, necunoscută până în prezent (vezi însă şi n. 5).

[10] SGDI, 3053 = *I. Kalchedon,* 6, r. 2. După K. Hanell, *op. cit.,* p. 202, urmat de R. Merkelbach, *I. Kalchedon,* p. 12, această lună – atestată numai la Calchedon – îşi trage numele de la cultul consacrat râului Calchedon.

[11] Syll³., 1011 = SGDI, 3052 a = *I. Kalchedon,* 10, r. 7–9.

[12] IG, VII, 188 (inscripţie de la Pagai): Παν[άμου]. Luna τρίτος (IG, VII, 223) – amintită de A. E. Samuel, *op. cit.,* p. 89 – „hat mit dem megarischen Kalender nichts zu tun" (K. Hanell, *op. cit.,* p. 193, n. 1).

[13] W. Kubitschek, *Die Kalenderbücher von Florenz, Rom und Leyden,* Denkschriften Wien, 57, 1915, 3, p. 97–99; cf. A. E. Samuel, *op. cit.,* p. 175.

https://biblioteca-digitala.ro

O primă comparaţie se poate face între Calchedon, Bizanţ şi Heracleea Pontica, întrucât în calendarul acesteia din urmă se pot integra lunile atestate atât în coloniile sale (Callatis şi Chersones), cât şi la Bizanţ, cu alte cuvinte, moştenirea comună megariană [14]:

Tabelul I

Calchedon	Bizanţ	Heracleea Pontica
	Heraios	
	Karneios	
Machaneios	Machaneios	[Machaneus]
↓Petageitnios	Petageitnios	[Petageitnios]
↓Dionysios	Dionysios	[Dionysios]
	Eukleios	[Eukleios]
	Artemisios	[Artemisios]
	Lykeios	[Lykeios]
	Bosporios	
	Latoios	[Latoios]
	Agrianios	
	Malophorios	[Malophorios]
add. Apellaios		*add.* Apellaios (Callatis)
Potamios		Herakleios (Chersones)

După cum am arătat mai sus, calendarul heracleot, reconstituit deja pe două treimi, poate fi completat în urma analizei calendarelor din Bizanţ şi din provincia romană Bithynia, ambele transmise în menologiile medievale. Înainte de aceasta, remarc însă că luna *Apellaios* – străveche lună doriană [15] – apare atât la Callatis, cât şi la Calchedon, ceea ce indică o moştenire megariană comună, şi, implicit, prezenţa acestei luni în calendarul heracleot (cel puţin în momentul fondării Callatidei). Rezultă că la Bizanţ, într-un moment ulterior fondării coloniei, luna *Apellaios* a fost înlocuită de una din cele patru luni atestate la Bizanţ, care însă nu îşi găsesc deocamdată corespondenţe în lumea megariană: *Heraios, Karneios, Bosporios, Agrianios.* Dintre acestea, *Karneios* şi *Agrianios* sunt pandoriene [16] şi nu pot fi considerate în nici un caz ca inovaţii bizantine ulterioare, astfel că cercul se restrânge la doar două posibilităţi.

A sosit, aşadar, momentul să apelez la acel „huge medieval storehouse of miscellanous fragments, compiled not later than the eighth century and known by

[14] Între croşete am inserat în coloana consacrată Heracleei Pontice lunile neatestate în această cetate în mod direct, dar care, fiind documentate atât la Callatis şi/sau Chersones, cât şi la Bizanţ, fac sigur parte din fondul originar megarian. Săgeţile indică succesiunea cronologică obligatorie atestată circumstaţiat de unele inscripţii. Dintre emendaţiile la calendarul bizantin am reţinut Λατοῖος pentru *Iateos* transmis de manuscris (K. Hanell, *op. cit.*, p. 201), întrucât această lună este atestată de o inscripţie de la Bizanţ (cf. Ad. Wilhelm, AthMitt, 39, 1914, p. 187; adaugă L. Robert, RevPhil, 1959, p. 202, n. 5). În schimb, „emendarea" lui *Carneios* în *Hermaios*, propusă de acelaşi Hanell, nu se justifică prin nimic (cf. J. F. Mountford, *op. cit.*, p. 111–112; A. E. Samuel, *op. cit.*, p. 88).

[15] Amplă discuţie (relaţia cu Apollon şi ἀπέλλαι) la W. Burkert, Rheinisches Museum für Philologie, N. F., 118, 1975, p. 1–21, mai ales p. 8–9.

[16] A. E. Samuel, *op. cit.*, indici p. 284, respectiv 291.

https://biblioteca-digitala.ro

the title *Liber Glossarum*"[17]. Un izvor secundar în măsură să limpezească unele contradicţii transmise de tradiţia manuscrisă îl reprezintă opera alcătuită în sec. XI de un lombard, Papias, tipărită abia în 1476 la Milano sub titlul „Vocabularium" şi reeditată apoi în 1485, 1491 şi 1496. Erudiţilor germani L. O. Bröcker şi K. Fr. Hermann li se datorează o reeditare critică a operei lui Papias; în două studii complementare publicate în 1847 ei au clarificat multe aspecte obscure ale tradiţiei manuscrise[18]. Ceea ce însă nu au constatat cei doi savanţi în 1847 este dependenţa lui Papias de *Liber Glossarum,* demonstrată câţiva ani mai târziu, în 1853, de Hildebrandt[19]. Prin urmare, Papias s-a văzut redus la rangul de manuscris secundar în raport cu *Liber Glossarum;* ceea ce pentru filologi constituie de multe ori o dezamăgire ne poate fi însă de folos în secţiunea care ne priveşte, întrucât prin comportamentul lui Papias faţă de manuscris suntem în măsură să localizăm câteva incongruenţe în *Liber Glossarum.*

O prezentare comparată a celor două secţiuni (VIII: calendarul bithynian; X: calendarul bizantin; cf. Papias, X, respectiv II) este de la bun început instructivă[20].

Tabelul II

Luni iuliene	Bithynia		Bizanţ	
	ms.	interpretare	ms.	interpretare
Ianuarius	Dionisios	Διονύσιος	Petagnicios	Πεταγείτνιος
Februarius	Eraclios	Ἡράκλειος	Dionisius	Διονύσιος
Martius	Dios	Δῖος	Eiclios	Εὔκλειος
Aprilis	Bendidios	Βενδιδαῖος	Artemesios	Ἀρτεμίσιος
Maius	–	[Στράτιος]	Licios	Λύκειος
Iunius	Prietios	Περιήπιος	Bosporius	Βοσπόριος
Iulius	Areos	Ἄρειος	Iateos	Λατοῖος
Augustus	Afrodisios	Ἀφροδίσιος	Agrantos	Ἀγριάνιος
September	Demetreos	Δημήτριος	Malaforus	Μαλοφόριος
October	Hereos	Ἡραῖος	Ereo	Ἡραῖος
November	Ermeos	Ἑρμαῖος	Carnios	Καρνεῖος
December	Metreos	Μητρῷος	Machanios	Μαχάνειος

După cum se vede, cel puţin patru elemente sunt comune celor două calendare: a) luna *Dionysios* este comună, însă uşor decalată; în calendarul bithynian ea corespunde lui ianuarie, în cel bizantin corespunde lui februarie;

[17] J. F. Mountford, *op. cit.,* p. 102.
[18] L. O. Bröcker, Philologus, 2, 1847, p. 246–261; K. Fr. Hermann, Philologus, 2, 1947, p. 262–272.
[19] J. F. Mountford, *op. cit.,* p. 104.
[20] Pentru alte surse privind calendarul bithynian vezi n. 13. Cât priveşte calendarul bizantin vezi n. 14.

https://biblioteca-digitala.ro

b) luna *Artemisios* are drept corespondent în Bithynia luna *Bendidaios* (al cărei nume provine de la Bendis), echivalenţa fiind perfectă în baza relaţiei Artemis-Bendis, care nu mai necesită precizări:
c) la fel, luna *Malophorios* (de la epicleza megariană a Demetrei)[21] are drept corespondent uşor explicabil în Bithynia luna *Demetrios;*
d) luna *Heraios* este comună şi situată în aceeaşi poziţie în cele două calendare.

Un prim câştig îl reprezintă, aşadar, integrarea certă a lunii *Heraios* în calendarul heracleot, în ciuda lipsei de atestări epigrafice la Heracleea Pontica, Callatis sau Chersones[22].

În schimb, decalajul de o lună între cele două poziţii pe care le ocupă *Dionysios* în cele două calendare nu pare a avea relevanţă pentru configuraţia iniţială a calendarului heracleot. Pe de o parte, luna *Dionysios* – din ce cunoaştem, în general, din lumea greacă – ar trebui să cadă în principiu în februarie, pe de altă parte, *Petageitnios* (lună atestată la Bizanţ înainte de *Dionysios*) trebuie să fi fost prezentă – cel puţin iniţial – în calendarul heracleot, atâta vreme cât această lună este atestată la Callatis (inscripţia nr. 2). Mai mult decât atât, din raţionamentele prezentate mai sus (tabelul I) rezultă succesiunea obligatorie *Petageitnios – Dionysios – Eukleios – Artemisios – Lykeios*. Or, modificările de nume – în principiu oricând admisibile – nu pot explica prezenţa a două luni în *Liber Glossarum* între *Dionysios* şi *Artemitios* (*Bendidaios*) în loc de una singură, cum rezultă pe baza evidenţei epigrafice.

Citirile lui Papias prezintă un oarecare interes, întrucât acesta nu transcrie totul, ci selectează. În secţiunea bizantină (Papias, II) lunile pe care nu le menţionează sunt *Petagnicios, Eiclios, Bosporius* şi *Ereo;* este, aşadar, vorba fie de nume greu descifrabile (*Petagnicios*, i. e. Πεταγείτνιος; *Eiclios*, i.e. Εὔκλειος), fie de nume unice în nomenclatura lunilor greceşti (*Bosporius*), fie, poate, de nume pe care Papias le va fi considerat greşit transmise, deci nedemne de luat în seamă (*Ereo,* singura lună fără desinenţa -os = -us). Probabil că din aceleaşi scrupule, prezentând calendarul bithynian, Papias a preferat să înceapă enumerarea cu luna martie, părându-i-se suspectă poziţia avansată a lui *Dionysios,* măcar că acest nume banal (transmis *Dionisios*) n-ar fi pus nici

[21] Cf. Paus., 1, 44, 3 (cu o explicaţie etimologică fantezistă). Epicleza se poate explica prin dor. μᾶλον, „măr" (vezi în ultimă instanţă L. Dubois, *Inscriptions greques dialectales de Sicile. Contribution à l'étude du vocabulaire colonial,* Roma, 1989, p. 76), de unde ipoteza atractivă a lui K. Hanell, *op. cit.,* p. 174–176, cu privire la o epifanie originară a mărului (vezi şi invocaţia lui Callimachos către Demeter, *Hymn.,* 7: φέρε μᾶλα, φέρε στάχυν). Cultul zeiţei *Malophoros* în coloniile megariene este copios atestat epigrafic şi arheologic mai cu seamă la Selinunt (pentru cercetările arheologice din sanctuarul acestei divinităţi vezi: E. Gàbrici, *Il santuario della Malophoros a Selinunte,* MAL, 32, 1927; D. White, AJA, 71, 1967, 4, p. 335–352; V. Tusa, Kokalos, 30–31, 1984–1985, p. 570–577; evidenţa epigrafică este amplu comentată de W. M. Calder III, *The Inscription from the Temple G at Selinus,* Duke University, 1963; cf. R. Arena, *Inscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia,* I. *Iscrizioni di Megara Iblea e Selinunte,* Milano, 1989, nr. 53; L. Dubois, *op. cit.,* nr. 54 şi 78). De la Anchialos, din zona de influenţă a megarienei Mesambria provine o dedicaţie către aceeaşi *Malophoros* (IGB, I², 370).

[22] Luna *Heraios* ar putea figura, în principiu, la Chersones în inscripţia publicată de E. I. Solomonik, *op. cit.,* (n. 8).

https://biblioteca-digitala.ro

o problemă de descifrare: *Dios mensis martius bithyniensium lingua.* < *Bendidios aprilis mensis* > [corr. Hermann][23]. *Prietios iunius mensis bithyniesium lingua* etc.

Din comportamentul lui Papias față de manuscris rezultă, cred, lipsa de încredere în modul în care a fost transmisă prima parte a calendarului bithynian. De aceea, consider în continuare asigurată aproximativa echivalență *Dionysios* = februarie și contez doar pe o lună între *Dionysios* și *Artemisios.* Care va fi fost însă aceea? Să se fi înlocuit luna *Eukleios* cu *Herakleios* sau cu *Dios?*

Acum, luna *Eukleios* este atestată atât la Callatis, cât și la Chersones, iar luna *Herakleios* la Chersones; mai mult decât atât, aceasta din urmă este luna lui Herakles, eroul „eponim" al Heracleei Pontice. Deci *Eukleios* trebuie să fi figurat în calendarul inițial al acestei cetăți, iar *Herakleios,* dacă nu de la început, cel puțin în momentul fondării Chersonesului[24]. În consecință, fiind cert că *Eukleios* nu putea fi înlocuit prin *Herakleios,* nu rămâne decât să avem în vedere luna *Dios,* introdusă probabil în calendarul heracleot în epoca seleucidă[25].

Comentând tabelul I, am ajuns la concluzia că *Apellaios* trebuie să fi figurat în calendarul heracleot, în principiu, în locul uneia din lunile bizantine *Heraios* sau *Bosporios.* În urma analizei calendarului bithynian am reținut și luna *Heraios* în calendarul heracleot, astfel că bizantinul *Bosporios*[26] se vădește a fi denumirea mai târzie a panmegarianului originar *Apellaios.* Ajuns în acest punct observ că în calendarul heracleot – reconstituit parțial în tabelul I, completat acum cu *Heraios* și cu *Apellaios* (în dreptul bizantinului *Bosporios*) – nu mai există decât două poziții (*Karneios* și *Agrianios*) în care să se fi putut substitui *Herakleios* prin vreo reformă calendaristică la Heracleea Pontica. Un fenomen similar trebuie să se fi petrecut la un moment dat la Calchedon, unde o lună pur locală, *Potamios,* a luat locul unei luni megariene tradiționale[27]. Așadar, în fiecare colonie câte o lună (sau mai multe) din calendarul megarian originar vor fi fost înlocuite cu luni al căror nume purta pecetea sărbătorilor locale religioase: *Herakleios* (în loc de *Karneios* sau *Agrianios*) la Heracleea Pontica, *Potamios* la Calchedon, *Bosporios* (în loc de *Apellaios*) la Bizanț.

Refăcând calendarele din cele trei principale colonii ale Megarei, se poate reconstitui cu un grad satisfăcător de precizie calendarul megarian originar[28]:

[23] K. Fr. Hermann, *op. cit.,* (n. 18), p. 268. Pasajul în cauză este inserat de Papias în cap. IX.

[24] Pentru anterioritatea fondării Callatidei în raport cu Chersonesul Tauric vezi argumentele pe care le-am avansat de curând în Καλλατιανά (I), p. 313.

[25] Este vorba de o lună preluată din calendarul macedo-seleucid, folosit în epoca elenistică, între altele, în regatul Pontului. După calendarul respectiv, anul începea în prima zi a lui *Dios,* calculată după echinocțiul de toamnă sau prima lună plină după echinocțiu; cf. G. Perl, în: J. Harmatta (ed.), *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums,* Amsterdam, 1968, p. 300; A. E. Samuel, *op. cit.,* p. 139–145; W. Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros,* Stuttgart, 1993, p. 80.

[26] Pentru relația cu sărbătorile documentate sub numele *Bosporeia* la Bizanț vezi, pe larg, L. Robert, în: N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine,* avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. Robert, Paris, 1964, p. 151–159.

[27] Pentru originea numelui vezi n. 10.

[28] Între croșete am indicat lunile neatestate de izvoare, ci restituite de mine în urma raționamentelor pe care le-am prezentat. Săgețile orizontale indică nume de luni schimbate pe plan local față de luna originară din calendarul megarian.

https://biblioteca-digitala.ro

Tabelul III

Heracleea Pontica	Bizanț	Calchedon	Megara
[Heraios]	Heraios	[Heraios]	[Heraios]
[Karneios → *Herakleios*(?)]	Karneios	[Karneios]	[Karneios]
[Machaneus]	Machaneios	Machaneios	[Machaneios]
[Petageitnios]	Petageitnios	Petageitnios	[Petageitnios]
[Dionysios]	Dionysios	Dionysios	[Dionysios]
[Eukleios]	Eukleios	[Eukleios]	[Eukleios]
[Artemisios]	Artemisios	[Artemisios]	[Artemisios]
[Lykeios]	Lykeios	[Lykeios]	[Lykeios]
[Apellaios]	→ *Bosporios*	Apellaios	[Apellaios]
[*Latoios*]	→ *Latoios*	→ *Potamios* (?)	Panamos (?)
[Agrianios → *Herakleios*(?)]	Agrianios	[Agrianios]	[Agrianios]
[Malophorios]	Malophorios	[Malophorios]	[Malophorios]

Întâmplarea a făcut ca luna megariană care a dispărut din moștenirea calendaristică a coloniilor sale (*Panamos*) – și care altminteri nu ar fi putut fi identificată – să fie de fapt singura lună megariană transmisă pe cale epigrafică[29].

În urma acestei reconstituiri, calendarul callatian se prezintă în felul următor[30]:

Tabelul IV

Luni la Callatis	Luni iuliene
[Ἡραῖος]	October
[Καρνεῖος /Ἡράκλειος]	November
Μαχανεύς	December
Πεταγείτνιος	Ianuarius
Διονύσιος	Februarius
Εὔκλειος	Martius
Ἀρτεμίσιος	Aprilis
Λύκειος	Maius
Ἀπελλαῖος	Iunius
[Λατοῖος]	Iulius
[Ἀγριάνιος /Ἡράκλειος]	Augustus
Μαλοφόριος	September

[29] Vezi n. 12.

[30] Între croșete am indicat lunile încă neatestate la Callatis. Echivalențele cu luniie iuliene sunt, se subînțelege, aproximative. Anul callatian sfârșindu-se cu *Malophorios* (cf. n. 5), este cert – date fiind echivalențele conservate în menologii – că începutul anului era considerat echinocțiul de toamnă (23 sept.). Deci *Heraios* ar corespunde sfârșitului lui septembrie și celei mai mari părți din octombrie etc. Nu putem ști dacă în calendar nu figurează cumva și o a XIII-a lună în anii „bisecți" (vreuna din cele 12 luni însoțită de mențiunea *deuteros*).

https://biblioteca-digitala.ro

Dacă raţionamentul este corect, o viitoare atestare epigrafică a lunii *Karneios* sau *Agrianios* la Callatis sau Chersones ar duce implicit la excluderea celeilalte şi la inserarea exactă a lunii *Herakleios*.

KAΛΛATIANA (III)
LE CALENDRIER CALLATIEN

RÉSUMÉ

Après avoir présenté les *testimonia* callatiens et y ajouté les informations sur les calendriers de Chersonèse de Tauride (n. 8) et de Chalcédoine (n. 9–11), l'auteur fait état du calendrier de Byzance, transmis par le *Liber Glossarum*, et procède ensuite à un examen comparé des calendriers des principales fondations mégariennes (tableau I). Les mois attestés à la fois dans les colonies d'Heraclée du Pont (Callatis et Chersonèse) et à Byzance ou à Chalcédoine indiquent un héritage mégarien commun. Par conséquent, le mois *Apellaios* – attesté à Chalcédoine et à Callatis – a sûrement figuré dans le calendrier mégarien originaire avant qu'il ne soit remplacé à un moment donné à Byzance par l'un des mois *Héraios, Karneios, Bosporios, Agrianios*. Toutefois, *Karneios* et *Agrianios* étant des mois doriens «universels», il ne reste qu'à réduire le choix aux mois *Héraios* et *Bosporios*, qui auraient pu, en principe, s'être substitués à Byzance aux anciens mois mégariens.

D'autre part, une comparaison entre le calendrier de Byzance et le calendrier de la province romaine de Bithynie (qui conserve les traces de l'archétype héracléote) révèle quelques similitudes: les couples *Malophorios-Dèmètrios* et *Artémisios-Bendidaios* (qui s'expliquent aisément par les noms et les épiclèses des déesses en question); la présence des mois *Dionysios* et *Héraios* dans les deux calendriers. Une première conséquence à tirer serait l'attribution du mois *Héraios* au calendrier originaire d'Héraclee du Pont; à Byzance il ne reste donc que le mois *Bosporios* qui aurait pu remplacer l'originaire *Apellaios*.

En revanche, la position avancée du mois *Dionysios* dans le calendrier bithynien ne saurait être qu'une conséquence d'un changement tardif; sinon elle ferait violence à la succesion obligée *Pétageitnios-Dionysios-Eukleios-Artémisios-Lykeios* résultée du tableau I. Par conséquent, il n'y aurait eu qu'un mois entre *Dionysios* et *Artémisios* (sans doute *Dios*, introduit sous les Séleucides à la place d'*Eukleios*).

Quant au mois *Hérakleios*, sa présence dans le calendrier d'Héraclée du Pont est confirmée par les attestations de Chesonèse.

Dans le tableau I le calendrier d'Héraclée du Pont peut désormais être complété par les mois mégariens *Apellaios* (remplacé plus tard à Byzance par Bosporios) et *Héraïos*. Il ne reste donc que deux mois mégariens (*Karneios* et *Agrianios*) susceptibles d'avoir été remplacés à un instant donné par *Hérakleios*. Il en est sans doute de même à Chalcédoine, où un mois local comme *Potamios* se serait substitué

https://biblioteca-digitala.ro

à un mois mégarien. Comme le seul mois mégarien attesté dans les inscriptions (n. 12) est *Panamos*, il est possible que celui-là eût été remplacé par *Potamios* à Chalcédoine et par *Latoios* à la fois à Héraclée du Pont et à Byzance (tableau III).

Vu la configuration du calendrier d'Héraclée du Pont, on peut reconstituer le calendrier de Callatis (tableau IV), dont le dernier mois était sûrement *Malophorios* (inscription n° 10: changement de basilée!).

https://biblioteca-digitala.ro